

УДК 343.28/.29

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.12.34>**Володимир Коротаєв,**

канд. юрид. наук,

директор

Дніпропетровського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру

Міністерства внутрішніх справ України

ПРАВОВА ПРИРОДА ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті з'ясовано поняття довічного позбавлення волі за наявними правовими та науковими джерелами, яке має концептуальний характер: «Довічне позбавлення волі – це найбільш суворий захід примусу із основних видів покарань, який відповідно до ст. 64 КК України встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк». Наголошено, що довічне позбавлення волі дійсно є найсуворішим видом покарання у сучасному Кримінальному кодексі України, оскільки воно передбачає пожиттєве позбавлення волі, обмеження певних прав і свобод особи, а процеси гуманізації впливають на тенденції законодавчого реформування умов відбування довічного позбавлення волі. З'ясовано, що в усіх санкціях, де передбачено довічне позбавлення волі, як альтернатива також міститься позбавлення волі на певний строк. Пояснюється це тим, що закон розглядає покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк насамперед, і лише за наявності додаткових вагомих обставин може бути призначено довічне позбавлення волі. Зроблено висновок, що світова спільнота намагається протидіяти існуванню покарання у вигляді смертної кари. Ретроспектива смертної кари вказує, що вона завжди мала більше ефект залякування, ніж превенції та виховання особи злочинця. Сучасне прогресивне суспільство потребує оновлення у всіх сферах життєдіяльності, зокрема і у сфері виконання покарань, а тому такі методи мають бути спрямовані не на фізичне знищення злочинця, а на повернення його до життя та зміну злочинного світогляду внаслідок застосування довічного позбавлення волі із можливістю звільнення від відбування вказаного покарання за певних умов, насамперед шляхом умовно-дострокового звільнення.

Ключові слова: злочин, покарання, довічне ув'язнення, надія, звільнення від відбування покарання.

Постановка проблеми. На XX Конгресі Міжнародної асоціації кримінального права «Кримінальна юстиція та корпоративний бізнес» (Рим, 13-16 листопада 2019 р.) Папа Римський Франциск висловив таку думку: «У кожному злочині потерпіла сторона і два пошкоджені зв'язки: між злочинцем і жертвою та між злочинцем і суспільством <...> скоєння зла не виправдовує накладення іншого зла у відповідь. Йдеться про справедливість щодо потерпілого, а не про те, щоб засудити агресора».

Тож дедалі частіше постає питання про перспективи звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, які недостатньо опрацьовані у вітчизняному законодавстві, а тому це питання потребує подальшого оновлення та модернізації відповідно до правового прогресу.

Метою статті є розгляд поняття довічного позбавлення волі за наявними правовими та науковими джерелами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Довічне позбавлення волі як захід кримінально-правового примусу всебічно та повно досліджували вітчизняні вчені О.Ф. Кістяківський і Н.Д. Сергієвський. Вагомий внесок у дослідження довічного позбавлення волі зробили: Б.О. Кириш, Н.М. Михальська, Л.О. Мостепанюк, А.А. Музика, В.В. Сташис, А.Х. Степанюк, В.Я. Тацій, В.М. Трубніков, М.І. Хавронюк; досліджували питання смертної кари та її альтернатив такі українські науковці, як М.І. Бажанов, І.Г. Богатирьов, В.Ф. Бойко, О.М. Джужа, П.С. Матишевський, М.І. Мельник та ін.

Виклад основного матеріалу. Найбільш суворим інститутом державно-правового примусу є кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі та довічного позбавлення волі, особливо довічне позбавлення волі, до якого у світлі сучасних гуманізаційних процесів на світовій арені досить неоднозначне ставлення [1, с. 84-91]. Наприклад, сьогодні в Україні існує тенденція до видозмінення

санкцій статей Кримінального кодексу України (далі – КК України), де зазначене покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі. У процесі дослідження Кримінального кодексу України щодо наявності такої санкції виявлено, що її містять близько 90 % всіх статей Особливої частини [2].

Необхідність постійного пошуку й удосконалення найбільш ефективних засобів протидії злочинності та запобігання злочинам з боку суспільства і держави зумовлюється взагалі існуванням держави, яка за допомогою дискреційних приписів права забезпечує реалізацію своїх функцій [1, с. 84].

У КК України відсутня дефініція довічного позбавлення волі. Незважаючи на це, жодних прогалин у теоретичному та практичному аспектах кримінального права не утворюється.

На думку Л.О. Мостепанюк, довічне позбавлення волі – це найтяжчий вид основних покарань, що полягає в довічній (пожиттєвій) ізоляції особи, визнаної судом винною у вчиненні особливо тяжкого злочину, від суспільства у спеціальних кримінально-виконавчих установах [3, с. 279-288].

Довічне позбавлення волі – це найбільш суворий захід примусу з основних видів покарань, яке відповідно до ст. 64 КК України встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк (додаток 1) [2].

У понятті «довічне позбавлення волі» можна виокремити такі ознаки: 1) вид покарання у вигляді довічного позбавлення волі застосовується судом лише тоді, коли воно вказане в санкції статті (частини статті) Особливої частини КК України [4]; 2) довічне позбавлення волі може бути призначено судом лише за вчинення особливо тяжких злочинів. У ст. 12 зазначено, що особливо тяжкими злочинами є такі, за які передбачено покарання понад 10 років або довічне позбавлення волі (ст. 112, ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 258, ст.ст. 348, 379, 400, ч. 4 ст. 404, ч. 2 ст. 438, ч. 2 ст. 439, ч. 1 ст. 442, ст. 443 КК України). Переважно родовим об'єктом таких злочинів є основи національної безпеки України, життя та здоров'я особи, громадська безпека, встановлений порядок несення військової служби, а також мир, безпека людства та міжнародний правопорядок, тобто найважливіші цінності, охоронювані кримінальним законом; 3) покарання у вигляді довічного позбавлення волі не може бути призначено для окремих категорій осіб, які зазна-

чені у ч. 2 ст. 64 КК України, а саме: а) осіб до 18 років; б) осіб понад 65 років; в) жінок, які були у стані вагітності на момент вчинення злочину або постановлення вироку; г) за ч. 4 ст. 68 КК України [2]; 4) засуджені до довічного позбавлення волі не підлягають звільненню від відбування покарання з випробуванням або умовно-достроковому звільненню від відбування покарання [4].

Сьогодні спостерігається законодавче реформування призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі стосовно жінок. Це пов'язано із соціально-психологічними дослідженнями, які довели, що ув'язнені жінки становлять незначну частину серед тих, хто відбуває покарання у всьому світі. Більшість жінок, засуджених до довічного позбавлення волі за серйозні насильницькі злочини, вчиняли їх через те, що самі піддавались насильству. Як правило, специфічні соціально-демографічні, соціально-психологічні та психофізичні властивості жінок виявляються в особливостях вчинення ними злочинів. В Україні покарання у вигляді довічного позбавлення волі відбувають 24 жінки [5]. Юрій Мірошніченко, народний депутат Верховної Ради України V-VIII скликань, є автором законопроекту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо скасування довічного позбавлення волі для жінок)», який було зареєстровано у Верховній Раді України 20 червня 2019 року за номером 10392 [5]. Даний законопроект викликав неоднозначну реакцію з боку правників і наукової спільноти, тому що більшість із них вважає невинуватим скасовувати довічне позбавлення волі стосовно жінок, які під час вчинення особливо тяжких злочинів можуть керуватися аналогічними з чоловіками задумами. І це цілком виправдана позиція, проте таких жінок меншість, а сучасне вітчизняне законодавство має удосконалюватися відповідно до європейських стандартів.

Відповідно до ст. 87 КК України тільки Президент України актом про помилування може замінити засудженому довічне позбавлення волі на строк не менше 25 років, тобто його може бути помилувано мінімум через 20 років відбування покарання із заміною на певний строк, який не може бути менший за 25 років [2], за наявності підстав і в порядку, передбаченому ст.ст. 152, 153 Кримінально-виконавчого кодексу України [10]. Згідно з абз. 2 п. 4 Указу Президента України «Про Положення про порядок здійснення помилування» від 21.04.2015 року № 223/2015 у разі засудження особи до довічного позбавлення волі клопотання про її помилування може бути подано після відбуття нею не менше

двадцяти років призначеного покарання. Повторне ж подання засудженим клопотання про помилування у разі його відхилення Комісією за відсутності нових обставин, що заслуговують на увагу, може бути надане не раніше ніж через рік із часу відхилення попереднього клопотання (п. 14 Положення) [6]. Таким чином, до того як засуджений відбув 20 років позбавлення волі, він позбавлений будь-якої можливості перегляду його покарання з метою дострокового звільнення [13].

Українська Гельсінська спілка з прав людини надавала лист-звернення від 11.01.2019 року до Конституційного Суду України з вимогою перегляду відповідності Конституції ч. 1 ст. 81 і ч. 1 ст. 82 КК України. У документі висловлена правова позиція правників стосовно надання можливості особам, які відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі, скористатися механізмом умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. Аргументують таку позицію тим, що відсутність дострокового звільнення порушує норми міжнародних приписів, а саме ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка стверджує, що жодна особа не повинна піддаватися «нелюдському поводженню». З позиції правників Спілки відсутність можливості умовно-дострокового звільнення за довічного позбавлення волі можна трактувати як «нелюдське поводження», а також пряме порушення права людини через відсутність реальної перспективи отримати умовно-дострокове звільнення [7].

Наведене вище підтверджує той факт, що довічне позбавлення волі дійсно є найсуворішим видом покарання у сучасному Кримінальному кодексі України, оскільки воно передбачає позиттєве позбавлення волі, обмеження певних прав і свобод особи, а процеси гуманізації впливають на тенденції законодавчого реформування умов відбування довічного позбавлення волі.

У сучасній системі покарань України довічне позбавлення волі є найвищою мірою покарання, альтернативою смертній карі, тому що призначається в окремих випадках, прямо передбачених законом, а також лише за вчинення особливо тяжких злочинів. Сьогодні досі ведуться наукові дискусії про те, чи є довічне позбавлення волі альтернативою смертній карі, тому що є держави світу, де від смертної карі відмовилися, але є й такі, де вона продовжує існувати, хоча й існує переважно як стримуючий фактор. Довічне позбавлення волі як вид покарання з'явилося завдяки зростанню тенденцій гуманізму, проте слід враховувати, що не завжди високі ідеї зможуть подолати юри-

дичні й економічні проблеми, які вони і породжують.

Як вже зазначалося, нині у світі існують держави, де зберігається найвища міра покарання – смертна кара, тобто такий вид покарання, який полягає у примусовому позбавленні життя засудженого від імені держави за вироком суду [8]. В Україні смертна кара як найвища міра покарання відсутня. Для аналізу довічного позбавлення волі як альтернативного смертній карі слід розглянути, перш за все, ретроспективу смертної карі.

Одним із перших фундаментальних кодексів, де наведена ґрунтовна диференціація злочинів і покарань залежно від тяжкості правопорушення, є Кодекс Хаммурапі (1754 р. до н.е.). Крім того, у даному зводі звертається увага на стать і соціальний стан жертви з метою призначення справедливого покарання, проте у такому випадку поняття справедливості було прямо пропорційне поняттю суспільної нерівності. Саме тому жертвами закону ставали найменш матеріально забезпечені верстви, до них частіше застосовувалася смертна кара. Значної уваги в історії смертної карі заслуговують «драконівські закони» архонта Афін Драконта, яким приписують особливу жорстокість, тому що згідно з ними смертна кара була найпоширенішим видом покарання за повної відсутності класифікації злочинів за ступенем тяжкості.

В епоху Середньовіччя смертна кара мала переважно релігійний характер, тому що каралися або віровідступники, або особи, які ставали жертвами такого релігійно-соціального явища, як «половання на відьом» [9].

На теренах Київської Русі досить довго існував принцип таліону, тобто кровної помсти. До запровадження християнства у законодавчих актах Київської Русі спостерігалась майже повна відсутність смертної карі. Із християнізацією історики кримінального права пов'язують появу смертної карі та самого поняття «страта» (датується 996 роком). Церква як носій християнської віри намагалася викоренити кровну помсту, вважаючи її пережитком язичництва, і для цього їй потрібен був еквівалент – смертна кара [9]. Проте інститут таліону продовжував існувати у нормах звичаєвого права поряд із законодавчо закріпленою смертною карою. Остаточне закріплення смертної карі як найсуворішого виду покарання відбулося тільки у XIV столітті.

Досить поширеною смертна кара була у Війську Запорозькому: козаки, як військове формування, натренувалися у способах позбавлення життя, а тому їх способи покарання у деяких аспектах навіть надзви-

чайно жорстокі: поховання винного разом із труною померлого, забивання киями біля ганебного стовпа, а також шибениця [9].

Сьогодні в Україні покарання у вигляді смертної кари не існує. Такий суворий вид покарання передбачав Кримінальний кодекс УРСР 1961 року [11]. До 1995 року Україна входила до переліку держав із високими показниками по кількості винесених вироків із покараннями у вигляді смертної кари. Так, за всі роки незалежності з 1991 по 1999 рік в Україні було виконано 612 страт [9].

Водночас у країні масово розгорталась дискусія про те, що смертна кара суперечить Конституції України в частині охорони та гарантування невід'ємного права на життя [13, с. 74]. Крім того, якщо звернути увагу на саму дефініцію терміна «покарання», то і в юридичному словнику, і в Кримінальному кодексі вказано, що покарання як захід примусу спрямоване на обмеження прав і свобод людини, але не позбавлення життя – фундаментального та ключового права кожної особи [14].

Законом України від 17 червня 1992 року було скасовано смертну кару за окремі категорії злочинів, а згодом перед Україною постав ультиматум: перебувати у складі Ради Європи або застосовувати стосовно винних смертну кару, тому на неї був встановлений не один мораторій. На жаль, це не зупинило смертних вироків, тому що продовжував діяти Кримінальний кодекс УРСР. 29 грудня 1999 року Конституційний Суд України після тривалих дебатів і суперечок визнав положення щодо смертної кари у кримінальному законі неконституційними, а тому 22.02.2000 року Верховною Радою України було вилучено поняття смертної кари із чинного законодавства Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального, Виправно-трудового кодексів України» [12; 34]. Нині в Україні покарання у вигляді смертної кари немає.

Поняття «смертна кара» та «довічне позбавлення волі» досить багатоаспектні, тому що вмщують правовий, економічно-соціальний, моральний аспекти тощо. В економічному аспекті смертна кара – це дуже простий і дешевий спосіб боротьби зі злочинністю, тому що не потребує особливих умов і зусиль, значних державних асигнувань у сферу виконання покарань. Також смертна кара назавжди позбавляє злочинця можливості завдати значної шкоди охоронюваним кримінальним законом об'єктам [13, с. 74]. Натомість довічне позбавлення волі є довготривалим, фінансово вибагливим способом виправлення особи, але частіше він сприяє радикальній зміні злочинного світо-

гляду, а іноді навіть повертає засуджених до життя, роблячи їх безпечними, тобто довічне позбавлення волі насамперед сприяє виправленню злочинців. Найголовніше те, що таким чином гарантується право особи на життя. З моральної точки зору смертна кара у світлі сучасних гуманізаційних процесів є неприпустимим явищем для деяких держав, які давно відмовилися на законодавчому рівні від застосування даного найбільш суворого заходу примусу. Найсуворіший характер покарання у виді довічного позбавлення волі визначається істотністю, тривалістю позбавлень та обмежень прав і свобод людини, засудженої до цього покарання, позначається на порядку й умовах його встановлення, застосування та відбування [15, с. 212].

В усіх санкціях, де передбачено довічне позбавлення волі, як альтернатива також міститься позбавлення волі на певний строк. Пояснюється це тим, що закон розглядає покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк перш за все, і лише за наявності додаткових вагомих обставин може бути призначено довічне позбавлення волі. Воно вважається винятковим заходом впливу на винного, тому рішення суду про застосування такого виду покарання має бути належно мотивованим.

Висновки

Таким чином, сьогодні світова спільнота намагається протидіяти існуванню покарання у вигляді смертної кари. Ретроспектива смертної кари вказує, що вона завжди мала більше ефект залякування, ніж превенції та виховання особи злочинця. Сучасне прогресивне суспільство потребує оновлення у всіх сферах життєдіяльності, зокрема й у сфері виконання покарань, а тому такі методи мають бути спрямовані не на фізичне знищення злочинця, а на повернення його до життя та зміну злочинного світогляду внаслідок застосування довічного позбавлення волі із можливістю звільнення від відбування вказаного покарання за певних умов, насамперед шляхом умовно-дострокового звільнення.

Список використаних джерел:

1. Крикушенко О.Г. Кримінальне покарання у виді позбавлення волі: концептуальні підходи до його сучасного дослідження. *Фінанси і право*. 2017. № 3. С. 84-91.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14> (дата звернення: 20.08.2020).
3. Бурда С.Я. Покарання у виді довічного позбавлення волі в Україні: шлях до гуманізації.

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична». 2017. Вип. 4. С. 279-288.

4. Коментар до статті 64 «Довічне позбавлення волі». *Юридичні послуги онлайн*: веб-сайт. URL: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024/062.php> (дата звернення: 20.08.2020).

5. Законопроект про скасування довічного позбавлення волі для жінок подано до Верховної Ради. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/yurii-miroshnuchenko/5d10a88606da3/> (дата звернення: 20.08.2020).

6. Про положення про порядок здійснення помилування : Указ Президента України від 21 квітня 2015 р. № 223/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015> (дата звернення: 20.08.2020).

7. Лист громадської спілки «Українська Гельсінська спілка з прав людини» до Конституційного Суду України від 11 січня 2019 р. URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/20190111_KSU.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

8. Музика А.А. Смертна кара. URL: <http://www.zakony.com.ua> (дата звернення: 20.08.2020).

9. 17 років без смертної кари в Україні. URL: <https://ridna.ua/2017/02/17-rokiv-bez-smertnojikary-v-ukrajini/> (дата звернення: 20.08.2020).

10. Кримінальний виконавчий кодекс від 11.07.2003 № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 20.08.2020).

11. Кримінальний кодекс УРСР : Закон УРСР від 28.12.1960 року № 2001-05. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05> (дата звернення: 20.08.2020).

12. Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України : Закон України від 22 лютого 2000 року № 1483-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1483-14> (дата звернення: 20.08.2020).

13. Кистяковський А.Ф. Исследование о смертной казни. Тула: Автограф, 2000. 272 с.

14. Термін «покарання». *Законодавство України*: офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/21992> (дата звернення: 20.08.2020).

15. Бурда С.Я. Покарання у виді довічного позбавлення волі за КК України як альтернатива смертної кари. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Випуск 4. Львів: ЛДУВС, 2013. С. 207-214.

Volodymyr Korotaiev. Legal nature of life imprisonment

The article clarifies the concept of life imprisonment according to the available legal and scientific sources, which is conceptual in nature: "Life imprisonment is the most severe measure of coercion of the main types of punishment, which in accordance with Art. 64 of the Criminal Code of Ukraine is established for the commission of particularly serious crimes and is applied only in cases specifically provided for by this Code, if the court does not consider it possible to apply imprisonment for a specified period. The retrospective of the death penalty has shown that it has always had more of an intimidating effect than the prevention and upbringing of the offender. Modern progressive society needs renewal in all spheres of life, including in the field of execution of punishments, and therefore such methods should be aimed not at the physical destruction of the offender, but at his return to life and change the criminal worldview due to life imprisonment with the possibility of release. of this punishment under certain conditions. It is emphasized that life imprisonment is indeed the most severe type of punishment in the current Criminal Code of Ukraine, as it provides for life imprisonment, restriction of certain rights and freedoms, and humanization processes affect the trend of legislative reform of life imprisonment. It was found that all sanctions, which provide for life imprisonment, also include a term of imprisonment. This is explained by the fact that the law considers imprisonment for a certain period of time in the first place, and only in the presence of additional serious circumstances can be sentenced to life imprisonment. It is concluded that the world community is trying to oppose the existence of the death penalty. The retrospective of the death penalty indicates that it has always had more of an intimidating effect than the prevention and upbringing of the offender. Modern progressive society needs renewal in all spheres of life, including in the field of execution of punishments, and therefore such methods should be aimed not at physical destruction of the offender, but at his return to life and change the criminal worldview due to life imprisonment with the possibility of release. of the specified punishment under certain conditions, first of all by conditional early release.

Key words: crime, punishment, life imprisonment, hope, release from serving a sentence.